

BART BESAMUSCA

Nieuw ontdekte fragmenten van *Van den leve ons Heren*

(Mainz, Martinus-Bibliothek, Fragm. germ. 10)

Abstract – In 2011, new fragments of the Middle Dutch verse text *Van den leve ons Heren* (*Of the Life of Our Lord*) were discovered in the Martinus Library of Mainz. The two single leaves, the remnants of a small parchment codex (c. 160 x c. 110 mm), are the subject of this article. The text is edited here and compared to the textual tradition of *Van den leve ons Heren*. The fragments are analyzed against the background of the manuscript tradition of *Van den leve ons Heren*, which consists mainly of small-size, single column codices.

1 Inleiding

Van den leve ons Heren vertelt in bijna vijfduizend versregels over het leven en bovenal het lijden van Christus.¹ De handschriftelijke overlevering van dit levendige gedicht wijst erop dat het in de Middeleeuwen een populair werk was. Tot voor kort werd aangenomen dat de tekst bewaard gebleven was in één volledig handschrift (Utrecht, UB, 1329) en fragmenten van niet minder dan acht andere codices (zie verder paragraaf 5). In 2011 ontdekte Franz Stephan Pelgen (Mainz) echter, in het kader van zijn onderzoek naar het boekenbezit van de historicus Stephan Alexander Würdtwein (1719-1796), in de Martinus-bibliotheek van Mainz onbekende fragmenten, waarvan de tekst door Kurt Hans Staub (Darmstadt) geïdentificeerd werd als verzen uit *Van den leve ons Heren*. Dit zijn, zo zal hierna blijken, de restanten van een tiende codex. Over deze vondst werd ik in het voorjaar van 2012 ingelicht door Klaus Klein (Marburg), die mij verzocht de nieuwe tekstgetuigen te bestuderen en voor de neerlandistiek toegankelijk te maken. Een beknopte beschrijving van de fragmenten, die thans onder signatuur Fragm. germ. 10 in de Martinus-bibliotheek (de voormalige bibliotheek van het Bischöfliches Priesterseminar) bewaard worden, is onlangs door Klein en zijn collega Daniël Könitz gepubliceerd (2012: 114).

De anonieme auteur van *Van den leve ons Heren* was blijkens zijn rijmwoorden een Vlaming, die vermoedelijk afkomstig was uit de streek rond Oudenaarde (Gysseling 1980: 401). Terwijl de oudste bewaard gebleven tekstgetuigen van zijn

* Dr. Helmut Hinkel en zijn medewerkers ben ik dankbaar voor hun gastvrije ontvangst bij mijn bezoek aan de Martinus-bibliotheek van Mainz op 28 februari 2013. Voor hun steun en informatie dank ik Evert van den Berg, Jos Biemans, Frank Brandsma, Daniël Ermens, Jessica Quinlan en Vera Westra. Ook de twee anonieme beoordelaars van *TNTL* hebben mij met nuttige kanttekeningen bijgestaan.

1 De tekst is diplomatisch uitgegeven in Beuken 1968. Deze editie ligt ten grondslag aan Jongen en Voorwinden 2001, waarin de tekst kritisch uitgegeven is en voorzien van een prozavertaling in modern Nederlands.

werk het einde van de dertiende eeuw als *terminus ante quem* opleveren, wijzen archaïsmen in de spelling er volgens Gysseling (1980: 393, 401) op dat de dichter werkzaam was in de eerste helft van die eeuw. De proloog van *Van den levene ons Heren*, waarin de auteur zich keert tegen bestaande vertellingen op schrift (vs. 16) over strijd en liefde (vs. 5-25), biedt echter ruimte voor twijfel aan deze datering. Tot de wereldlijke teksten die hij veroordeelt, ‘al eest gescreven’ (vs. 24), behoort een verhaal over Alexander (vs. 10). Het is zeer wel denkbaar dat hier verwezen wordt naar *Alexanders geesten*, door Jacob van Maerlant kort voor 1260 geschreven.² Bovendien doet het verzet van de dichter tegen wereldlijke literatuur sterk denken aan vergelijkbare uitvallen in latere dertiende-eeuwse teksten als de *Lutgart* van Willem van Affligem (ca. 1270) en twee werken van Jacob van Maerlant: *Sinte Franciscus leven* (ca. 1275) en de *Spiegel historiael* (ca. 1285).³ Op grond van deze observaties heeft Joost van Driel (2012: 141-142) recentelijk gepleit voor een datering van *Van den levene ons Heren* in de late dertiende eeuw. Die veronderstelling gaat vermoedelijk een stap te ver, maar de periode 1200-1250 is toch minder zeker dan in het eerdere onderzoek aangenomen werd (vgl. Beuken 1968: dl. 2, 147, 152; Jongen en Voorwinden 2001: 26). Het derde kwart van de dertiende eeuw lijkt bij de huidige stand van onze kennis de meest aannemelijke datering.

De afkeurende verwijzingen naar wereldlijke literatuur zijn door Norbert Voorwinden benut om het geïntendeerde publiek van *Van den levene ons Heren* in het vizier te krijgen. Op grond van deze kritiek en de verhaalinhoudelijke nadruk op eenvoud en armoede heeft hij betoogd dat *Van den levene ons Heren* in eerste instantie bedoeld was voor lieden die zich in religieuze lekgemeenschappen hadden verenigd.⁴

2 Beschrijving van de fragmenten

De Mainzer fragmenten van *Van den levene ons Heren* (voortaan: M) bestaan uit twee perkamenten enkelbladen, die gebruikt zijn bij het inbinden van een boek met het werk van de Duitse dominicaan Johann Eck (1486-1543). De bladen zijn op identieke wijze versneden: er zijn drie uitsparingen gemaakt en langs de binnenmarge is een strook weggesneden. Ze zijn gebruikt als rugbeleg: materiaal dat op de boekrug werd bevestigd vóór de rugbekleding werd aangebracht.⁵ De kamvorm is veroorzaakt door de uitsparingen, die ruimte moesten scheppen voor de bindingen waarop de katernen genaaid waren (afb.1). Als gevolg van deze ingrepen is slechts een zeer beperkt aantal versregels volledig bewaard gebleven. De tekst op het eerste blad komt overeen met vs. 2631-2682 van *Van den levene ons Heren* in de Utrechtse codex, het tweede blad correspondeert met vs. 3094-3149.

2 Beuken (1968: dl. 2, 152) denkt aan orale vertellingen over Alexander, maar de auteur van *Van den levene ons Heren* heeft blijkens de verzen 16 en 24 geschreven teksten op het oog. Een verwijzing naar een Latijnse tekst over Alexander ligt evenmin voor de hand, gezien het volkstalige geïntendeerde publiek van *Van den levene ons Heren*.

3 Zie Mantingh (2000: 20) voor de datering van de *Lutgart* en Van Oostrom (1996) voor de dateringen van Maerlants werken.

4 Voorwinden 1997. Zie ook Jongen en Voorwinden 2001: 29-30.

5 Vgl. Gnirrep, Gumbert en Szirmai 1992: 52-53.

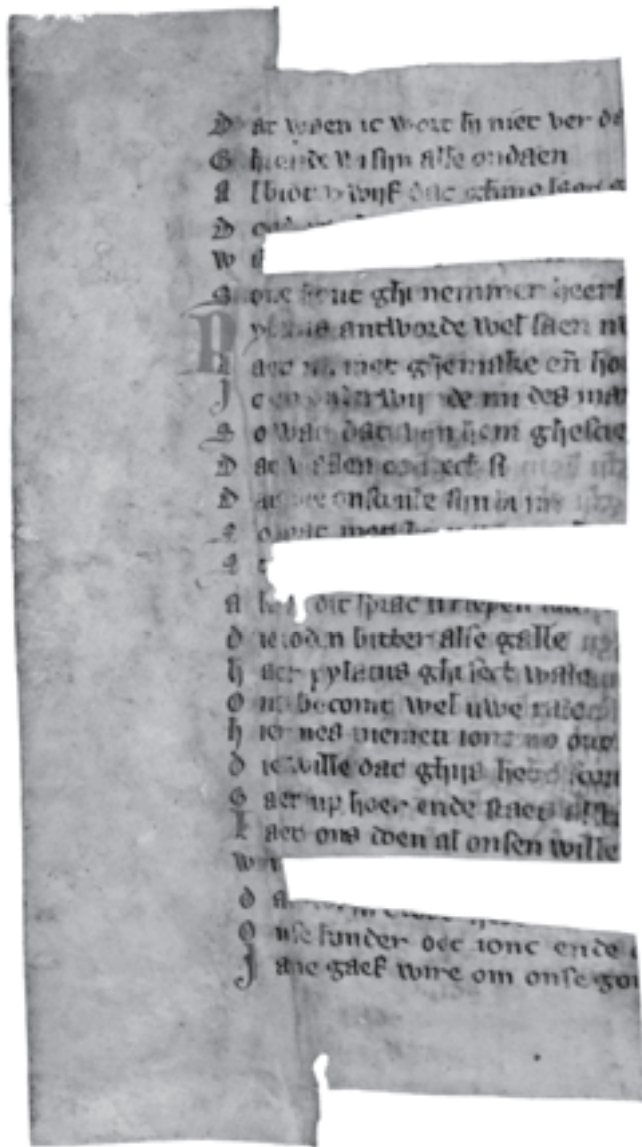
Afb. 1 Mainz, Martinus-Bibliothek, M 210.

De bladen zijn thans 150 mm hoog en 80 mm breed. Aangezien de onderzijde niet en de bovenzijde nauwelijks besnoeid is, mag aangenomen worden dat de oorspronkelijke hoogte ca. 160 mm bedroeg. Voordat zij aan het mes van de binder ten offer vielen, waren de bladen naar schatting ca. 110 mm breed. De opmaak bestaat uit één kolom van 26 regels. Er zijn geen sporen van liniëring. De schriftspiegel heeft zijn originele hoogte bewaard: 115 mm. De breedte van de schriftspiegel is nu 50/55 mm en bedroeg oorspronkelijk denkkelijk 55/60 mm.

De tekst is geschreven in een professioneel uitgevoerde *littera textualis*. Er zijn twee kopiïsten identificeerbaar: kopiïst A nam het eerste blad en folio 2r voor zijn rekening, kopiïst B schreef folio 2v. Het verschil tussen de beide kopiïsten blijkt duidelijk uit de beginletters op folio 1v (afb. 2) en folio 2v (afb. 3). In beide gevallen staan zij in een afstaande kolom, maar hun vormen zijn anders. Vooral het verschil tussen de 'd' van de twee kopiïsten springt in het oog: terwijl deze letter bij A verschijnt in zowel de vorm van een majuskel als een minuskel, schrijft B een 'd' alleen in een majuskelvorm. Jos Biemans wees mij verder op het verschil tussen de 'l' van A, die bovenaan een horizontaal streepje heeft, en die van B, die voorzien is van een diagonaal streepje. Treffend is ook het onderscheid tussen de twee vormen van de 'g': terwijl die van A bestaat uit twee rondjes, waarbij het kleinste rondje rechts onder het bovenste staat, schrijft B een 'g' met aan de onderste lus een scherp puntje naar links.⁶ Beide kopiïsten bedienen zich opmerkelijk weinig van afkortingen.

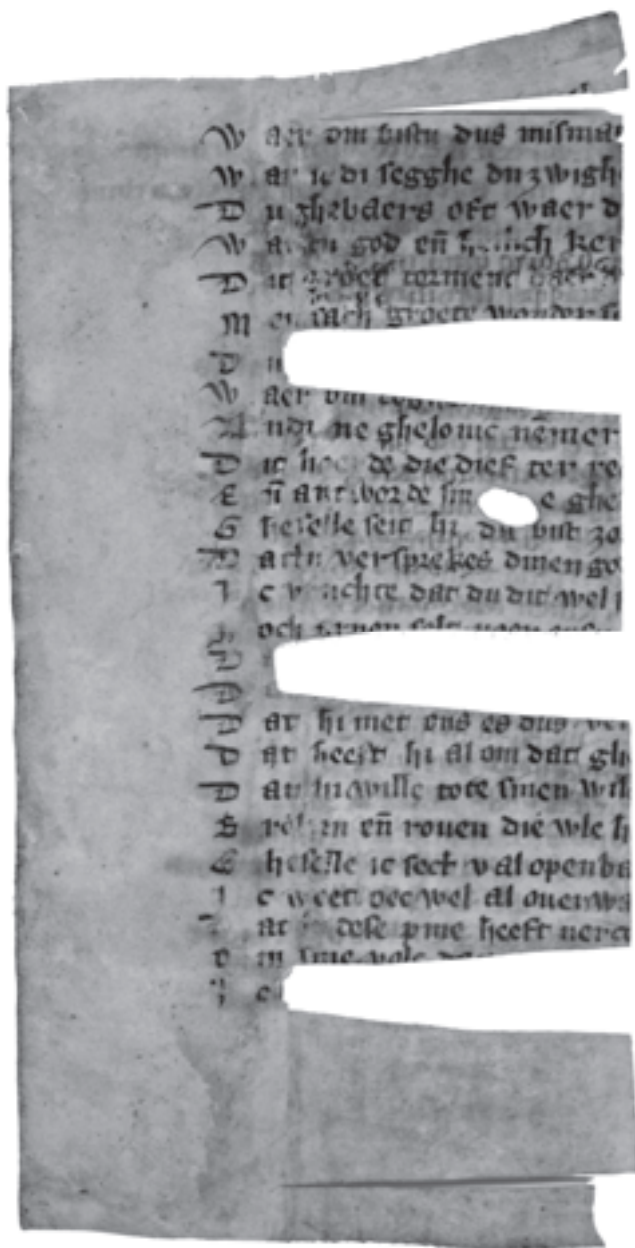
6 Persoonlijke mededeling (email 19 november 2012).

Afb. 2 Mainz, Martinus-Bibliothek, Fragm. germ. 10, folio 1v (ware grootte).

De rubricatie is zeer bescheiden te noemen. Alleen folio 1v heeft een rode lombarde 'P' van twee regels hoog, die niet voorzien is van penwerk, en iedere letter in de hoofdletterkolom is afzonderlijk met rood doorgestreept. Dat de hoofdletterkolom op folio 2v geen rubricatie vertoont, zou erop kunnen wijzen dat B anders te werk ging dan A. Het is echter ook denkbaar dat de rubricatie nog niet aangebracht was, of dat de hoofdletters alleen gerubriceerd werden bij aanwezigheid van een lombarde.

De schamele resten maken het lastig om de codex te dateren. Daar komt nog bij dat het schriftbeeld wijst naar een veertiende-eeuws boek, en de paleografie van die periode is uiterst complex. In welke gedeelte van de veertiende eeuw werd het

Afb. 3 Mainz, Martinus-Bibliothek, Fragm. germ. 10, folio 2v (ware grootte)

handschrift afgeschreven? Veel karakteristieken van de *textualis* die naar de eerste helft van de veertiende eeuw wijzen, zoals de tong-‘e’ en de lange ‘s’ aan het einde van een woord, ontbreken.⁷ Wel zien we bij kopiist B een oud kenmerk: de ‘u’ als consonant aan het begin van een woord (‘uercoren’, vs. 3147). Op grond van deze gegevens en de algemene indruk van het schrift in vergelijking met andere hand-

7 Zie voor een overzicht van de kenmerken Biemans 1997, dl. 1: 189-193.

schriften, zoals afgebeeld in Kienhorst (1988) en Kienhorst (2005) en gedateerd in Klein (1995), veronderstel ik dat de codex in de tweede helft van de veertiende eeuw ontstaan is.

De schaarste aan woordmateriaal maakt het lokaliseren van de fragmenten eveneens tot een hachelijke zaak. Desgevraagd zag Evert van den Berg geen aanwijzingen voor een Brabantse kopiïst en leek het afschrift hem eerder Vlaams.⁸ Naar Vlaanderen wijst bijvoorbeeld de vorm ‘up’ (vs. 2677) in plaats van ‘op’ (Berteloot 1984: kaart 64; Mooijaart 1992: 101-102; Rem 2003: 214).⁹ Het prefix ‘mes’ in ‘mesdoet’ (vs. 2632) en ‘mes antworde’ (vs. 3094) is in West-Vlaanderen de meerderheidsvorm en in Oost-Vlaanderen de enige, maar komt ook in het westen van Brabant voor (Mooijaart 1992: 97). Het persoonlijk voornaamwoord ‘wi’ (vs. 3114) pleit tegen West-Vlaanderen, de enige regio waar ‘wie’ de overheersende spelling was (Berteloot 1984: kaart 120; Mooijaart 1992: 249-252). Het adjectief ‘heilich’ (vs. 3123) vinden we vooral buiten Vlaanderen, waar merendeels ‘helig’ geschreven werd (Berteloot 1984: kaart 118; Mooijaart 1992: 142-145; Rem 2003: 188-189). In het Vlaanderen van de dertiende eeuw vindt men ‘heilich’ ten oosten van de lijn die loopt over Hulst, Aalst en Oudenaarde, aldus Mooijaart (1992: 144). Opmerkelijk is de spelling van de aanspreekvorm ‘here’ in vers 2673: ‘Haer pylatus’. Mooijaart (1992: 120-122) tekent erbij aan ‘dat de ‘a’-spelling ‘uitgesproken Hollands en Utrechts is, dan naar het zuiden afneemt en in de zuidelijke regio’s nauwelijks meer voorkomt; wel in geringe mate in Oost-Vlaanderen [...]’, en dan vooral in de oudste documenten. De gevallen in Brabant en Limburg zijn beperkt tot Mechelen, Lubbeek/Heverlee en Maastricht en een Limburgse oorkonde die Gysseling in Neer lokaliseert’ (121). Worden de hier vermelde gegevens samen genomen, dan zou ik onder voorbehoud willen stellen dat de codex in Oost-Vlaanderen afgeschreven werd.

De fragmenten werden gevonden in een exemplaar van de *Homiliarum sive sermonum doctissimi viri Iohannis Eckij* uit 1537, dat in de Martinus-bibliotheek onder signatuur M 210 bewaard wordt. Volgens een latere eigendomsnotitie was het boek in bezit van het Augustijner klooster van Mainz. De titelpagina vermeldt dat het om ‘tomus primus’ van het werk van Eck gaat. Dit gegeven biedt uitzicht op de vondst van andere fragmenten in de vervolgdelen, maar een speurtocht in die richting heeft niet tot resultaten geleid.¹⁰

3 Tekstuitgave

3.1 Wijze van uitgeven

De tekst die op de fragmenten afgeschreven is, wordt hier diplomatisch uitgegeven. De abbreviaturen zijn uitgeschreven en gecursiveerd. Letters die deels verdwenen zijn maar nog herkenbaar waren aan hun boven- of onderzijde, zijn tussen vierkante haken in de editie opgenomen. Als minder dan drie letters ver-

8 Persoonlijke mededeling (email 1 november 2012).

9 Het kaartje in Rem 2003 is verkeerd afgedrukt, de juiste kaart is als erratum toegevoegd.

10 Persoonlijke mededeling dr. Helmut Hinkel (email 24 oktober 2012).

dwenen zijn, is hun aantal met een identiek aantal puntjes aangegeven. Tekstge-
deelten die geheel verdwenen zijn, zijn in de editie met drie punten tussen vier-
kante haken weergegeven. Om het toekomstige onderzoek te faciliteren volg ik
de tekstpresentatie waarvoor in Kienhorst (2005) gekozen is. De versnummering
verwijst naar de tekst van het Utrechtse handschrift in Beuken (1968), die in de
tweede kolom afgedrukt is, zonder cursivering van de abbreviaturen.

3.2 *Transcriptie*

f. 1r

2632	[...g]hine torment ghi mesdoet	Gine wet entwint niet wat gi doet
2631	[...]erket quaet siet wat ghi doet	Dat gine torment dus gi mesdoet
2633	[s] sprac hem toe dese tale	Alse pylatus sprac dese tale
	[...ht] niet wale	Doe seide een gi en segt niet wale
2635	[...]	Pylatus gi doet ons verstaen
	[...]ese man die hier es gheuaen	Dat dese man die hier is geuaen
	[...] en v so heeft ghedaen	Iegen v so heeft ghedaen
	[...] ghine wilt laten gaen	Dat gine quite wilt laten gaen
	[...] en es niemen ionc no out	Hier en es no ionc no out
2640	[...] waent dat ghijs hebt gout	Hi en wane dat ghijs hebt gout
	[...] ghi hem dus ghenadic sijt	Dat ghi hem dus ghenadich sijt
	[...] ghi al sinen wille lijt	Dat gi dus sinen wille lijt
	[...] w[e]ch	Dus en comt hijs niet en woch
	[...]	Om niet pijndijs pylatus noch
2645	[...] lief	Eest v leet ocht eest v lief
	[...]en voeren als enen dief	Wy selenne voeren als enen dief
	[...]uam een ander iode wel out	Doe quam een ander iode wel out
	[...] seide gheselle en sijt mer bout	Ende seide geselle en sijt niet stout
	[...]ect niet mee stoutelike	En spreekt niet tonsen here stoutelike
2650	[...] mi segghen oetmoedelike	Laet mi spreken oetmoedelike
	[...] pylatus ghi sijt onse here	Here pylatus gi sijt onse here
	[...]n hebdi ons ghedaen ere	Dicke hebdi ons gedaen grote ere
	[...] fel	Gi en waert noyt eer tonswert fel
	[...]	Maer ons dadi altoes wel
2655	[...]t ons ene wi hebbenre noot	Nv doet ons ere wi hebbens noot
	[...] ons den man bringen ter doot	Laet ons desen man bringen ter doet

f. 1v

2657	Dat waen ic wort hi niet verda[...]	Dat wanic en wert hi niet verdaen
	Ghi ende wi sijñ alle ondaen	Gi ende wi sijñ al ontaen
	Al bidt v wijf dat ghine laet [g...]	Al bidt v wijf dat gine laet gaen
2660	Doe[d...]	Doedijt gi hebdt wel herde mesdaen
	Wi[l...]	Wildi oec horen na wiue tale
	Sone hout ghi nemmer heer[...]	So en houdi nemmer vogdie wale

2665	Pylatus antworde wel saen n[.] Laet mi met ghemake ende ho[...] Jc en onderwijnde mi des ma[...] So wat dat van hem gheschie[.] Dat v allen condech si Dat die onscoude sijn bi mi So wat met [h...]	Pylatus antwerde wel saen nv Laet mi met gode ende hebtene v Inne onderwinde mi des mans niet So wat heden oft margen gesciet Dat v allen condich si Dat die onscout es binnen mi So wat van hem wert gedaen Stont an mi ic lietene gaen
2670	St[...] Als [h.] dit sprac si riepen [...] Die ioden bitter alse galle Haer pylatus ghi sect wale Ons becomt wel uwe tale	Als hi dit sprac doen riepen si alle Die bittere als ene galle Here pylatus gi segt wale Ons allen becomt wel uwe tale
2675	Hier nes niemen ionc no out Die wille dat ghijs hebt scou[.] Gaet up hoer ende staet al sti[...] Laet ons doen al onsen wille Wi [...]	Hier en es no ionc no out Die wilt dat gijs hebt scout Gaet op hoer ende swicht al stille Laet ons van hem doen onsen wille Wi dorren wel wesen so bout
2680	Da[...] Onse kinder oec ionc ende [o..] Jane gaef wire om onse go[u.]	Ende onse kinder sijn si ionc ofte out Dat wi sire doet hebben scout Ende en gauen wi daer omme onse gout

f. 2r

3094	[...]nneerden si gode vande paradijs	Rampenerdense gode van paradijs
3095	[...]ine mes antworde hem niet een tvint [...]eenvoudich als een kijnt [...]f de hinc ter luchter hant [...]neerde ihesum altehant [...]	Maer hi en antwerde hen niet en twint Hi was oetmoedich als .j. kint Die dief die hinc ter slinkerhant Rampenerde ihesum al te hant In derre manieren in derre wijs Rampennerde hi ihesum van paradijs
3100	[...]radijs [...]u seits dat du god waers [...]omt dattu dus veruaers [...]ijns willen of dijns danxs [...] met ons hier hanxs	Man du seits dattu gods waers Hoe comt dattu hier dus veruaers Eest dijns willen eest dijns dancs Dattu hier met ons verhanxs
3105	[...]g]hes dattu wares scone [...]g]ods sone vanden trone [...]d]i seluen laet dander staen [...]ite] gaen [...]	Du waers gewone te doen genade Soe wien. di quam te rade Helpe di seluen laet dandere staen Ende ons met di laet quite gaen Du die wilen miracle daets
3110	[...]di] berades [...] ic weten bistu god [...] di seluen sonder spod [...]uestu noot ledich di zaen [...] ons met di of wi sijn ondaen	Nu eest tijt dattu di seluen beraets Nu soutu weten bestu god Quite di seluen sonder spod Nu heefstu noot quite di seluen saen Ocht ons metti wi sijn ontdaen
3115	[...]ef wonder waer om di nit laets [...] dus di seluen haets [...] quijs di seluen wt deser noot [...]g]root [...]aect	Mi heeft wonder waertoe dattu laets Dattu dus di seluen haets Dattu di niet en quijs van derre noet Di ende ons. onse pine es groet Waertoe hancstu hier soe naect

f. 2v

3120	Waer om bistu dus misma[e.] Wat ic di segghe du zwich[...] Du ghebaers oft waer d[...] Warstu god <i>ende</i> heilich ker[...]	Man waertoe bestu soe verraect Dat ic di segge du swigs al stille Du gebeers al oft ware dijn wille Waerstu god ende heilich kerst
3124	Dit groet torment daer d[...]	Dat grote torment daer du in best Het soude te nieute werden saen Waert waer du liets ons quite gaen
3127	Men sach groete wonder s[...] Du [...] Waer om [dog...]	Men mach hier groet wonder sien Du seits du wists dat soude gescien Waer omme doechstu dan dit seer
3130	An di ne ghelouic <i>nemmer</i> [...] Dit hoerde die dief ter re[...] <i>Ende</i> antworde sine ghe[...] Gheselle seit hi du bist zo[.] Dattu versprekes dinen go[.]	Ane di en gelouic nemmermeer D It horde de dief ter rechter hant Ende antwerde sinen geselle te hant Geselle seit hi du best sod Dattu dus spreks tot dinen god
3135	Jc vruchte dat du dit wel [...]	Ic ontrade dattu wel sere
3136	Noch ernnen [s[e]l]t voer ons...	Dit arnen souts van onsen here Dat machtu sien an sijn gelaet Dat niet en es om sine mesdaet
3139	Da[...]	Hi es suete dat hi swicht stille
3140	Da[...] Dat hi met ons es dus ver[...] Dat heeft hi al om dat gh[...] Dat hi wille tote sinen wil[...] Breken <i>ende</i> rouen die wle h[...]	Daer bi wetic dat het es sijn wille Dat hi met ons dus es verdaen Dat heeft hi al om dat gedaen Dat hi wilt te sinen wille Breken rouen donreine hille
3145	Gheselle ic sect v al openba[...] Jc weet oec wel al ouerwa[...] Dat hi dese pine heeft uerc[...] Om sine volc [dat ...] Jc [...]	Geselle ic seg di oppenbaer Ic wilt oec weten ouerwaer Dat hi dese pine heeft vercoren Om siin volc dat es verloren Ic ende du hebben mesdaen

Aantekeningen

f. 1r

2632 *ghi*: na dit woord drie letters, vermoedelijk 'ijs', uitgekrabd.2643 *w[e]ch*: 'woch' ook mogelijk, alleen de bovenkant van de letter is nog gedeeltelijk zichtbaar.2656 *man bringhen*: zwarte inktstippen onder deze woorden en boven 'bringhen'.

f. 1v

2663 *Pylatus*: rode lombarde P, twee regels hoog, geen penwerk.2668 *die*: sterk vervaagd door slijtage.2672 [*h.*]: alleen eerste haal van de 'h' is zichtbaar.

f. 2r

3096 *eenvoudich*: de kopiist schreef abusievelijk ‘eenwoudich’, waarna hij de eerste haal van de ‘w’ expungeerde; rode inktstippen boven ‘n’ en ‘w’.

3104 *met ons*: veel ruimte tussen de woorden vanwege een gaatje in het perkament (vgl. 3132; f. 2v, 11).

3115 *di nit*: lezing onzeker door vouw in het perkament.

f. 2v

3132 *sine*: veel ruimte tussen ‘sin’ en ‘e’ vanwege een gaatje in het perkament (vgl. 3104; f. 2r, 11).

3136 *s[e]/lt*: ‘salt’ ook mogelijk, van de tweede letter is alleen een gedeelte van de bovenzijde nog zichtbaar.

3147 *hi*: sterk vervaagd door slijtage.

4 De fragmenten M en de teksttraditie van *Van den levene ons Heren*

De tekstgedeelten die in de fragmenten M bewaard gebleven zijn, betreffen twee niet aaneengesloten passages uit *Van den levene ons Heren*. In het eerste fragment verwoordt Pilatus zijn onbegrip voor de eis van de joden om Jezus te doden (vs. 2631-2682). In het tweede fragment wordt Jezus aan het kruis bespot door de misdadiger die aan zijn linkerzijde hangt (vs. 3094-3149). Als gevolg van de ongunstige overlevering beperken de corresponderende verzen zich buiten het volledige handschrift U tot kleine passages uit de tekstgetuigen A (vs. 2675-2682) en J (vs. 2653-2682).¹¹ A bewaart echter een afwijkende redactie, waardoor alleen vergelijking met U en de schaarse verzen uit J zinvol is.¹²

De tekstvergelijking brengt vooral detailverschillen op het terrein van woorden en formuleringen aan het licht. Ik doe een greep: ‘mer bout’ (vs. 2648) in plaats van ‘niet stout’ (U), ‘ere’ (vs. 2652) naast ‘grote ere’ (U), ‘met ghemake’ (vs. 2664) versus ‘met gode’ (U), ‘Ons’ (vs. 2674) naast ‘Ons allen’ (U), ‘staet’ (vs. 2677) in plaats van ‘swicht’ (U en J), ‘eenvoudich’ (vs. 3096) versus ‘oetmoedich’ (U), ‘ledich’ (vs. 3113) naast ‘quite’ (U), ‘vruchte’ (vs. 3135) in plaats van ‘ontrade’ (U). In M luidt vs. 2666 ‘So wat dat van hem ghescie[.]’, terwijl U en J ‘So wat heden oft margen gesciet’ lezen. Het rijmpaar ‘scone’: ‘trone’ (vs. 3105-3106) in plaats van ‘genade’: ‘rade’ (U) maakt erop attent dat Jezus in M anders bespot wordt dan in U. Verder is op twee plaatsen de versvolgorde in de overgeleverde redacties verschillend. De verzen 2631-2632 en 2680-2681 in U zijn in M andersom gekopieerd, terwijl vs. 2681 in J ontbreekt. In vers 2655, ten slotte, lijkt ‘ene’ in M een verschrijving van ‘ere’ (U).

¹¹ Zie Jongen en Voorwinden 2001: 260-263. Om verwarring met A (Oudenaardse rijmboek) te voorkomen heb ik de fragmenten die door Jongen en Voorwinden de Adorne-fragmenten genoemd worden (263) de sigle J (naar: Jeruzalemstichting) toegekend.

¹² Zie voor de tekst van A Beuken 1968, dl. 1: 90. De verzen van J zijn uitgegeven in Kienhorst 2005, dl. 2: 45-48.

Op één plaats is een afwijkende tekststructurering vaststelbaar. In vs. 2663 is de tekst in M geleed door middel van de lombarde 'P'. Op de overeenkomstige plaats vertoont J dezelfde structurering, terwijl 'Pylatus' in U zonder vergrote beginletter afgeschreven is.

Voor de tekstkritiek lijkt vers 2672 in M nuttig. Als Pilatus verklaart dat hij in Jezus geen misdadiger ziet, reageren de joden met woorden die de verteller in de versie van U inleidt met de formulering 'doen riepen si alle / Die bittere als ene galle' (vs. 2671-2672). Hier gaat iets fout, hetgeen in de vertaling van Jongen en Voorwinden stilzwijgend gecorrigeerd wordt: 'riepen alle joden vol haat' (151). M leest inderdaad 'Die ioden bitter alse galle' (vs. 2672). Deze redactie wordt denkbaar bevestigd door J, dat 'en bitter' bewaart, ook al is de overeenkomstige plaats zo sterk beschadigd dat een variante lezing (Dien bitter?) niet geheel uit te sluiten valt.

Het belangrijkste resultaat van de tekstvergelijking betreft de constatering dat M tot twee maal toe een verspaar mist ten opzichte van U. Het gaat om de verzen 3125-3126 en 3137-3138. De gebrekkige overlevering van M verhindert helaas verdere bruikbare observaties. Het lijkt er op dat de verzen 3125-3126 in het geheel van de tekst niet gemist kunnen worden, maar de mededeling die in vs. 3123-3127 verwoord wordt, laat zich in M niet reconstrueren. Het verspaar 3137-3138, waarin de tot inkeer gekomen misdadiger zegt dat men aan Jezus' gezicht kan zien dat hij niet vanwege zijn misdaden gekruisigd is, is niet cruciaal voor het verhaal en kan probleemloos uitgelaten (in M) dan wel toegevoegd (in U) zijn.

5 De fragmenten M en de handschriftelijke overleving van *Van den levene ons Heren*

De bewaard gebleven verzen geven geen aanleiding tot de veronderstelling dat de redactie van *Van den levene ons Heren* in het handschrift waaruit de fragmenten M afkomstig zijn wezenlijk afweek van de tekst in codex U. Hooguit moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat de tekst in M korter was, indien het ontbreken van de verzen 3125-3126 en 3137-3138 representatief is voor de gehele redactie M. Dit impliceert dat het oorspronkelijke handschrift, dat circa 160 x 110 mm mat en 26 regels in één kolom telde, bestond uit 94 of minder bladen. Over de opbouw in katernen valt niets te zeggen. Hoe verhoudt deze codex zich tot de overige (restanten van) handschriften waarin *Van den levene ons Heren* bewaard gebleven is?¹³

De enige volledige tekstgetuige is de papieren codex U, die volgens het colofon voltooid werd in 1438 te Oetingen (Beuken 1968, dl. 2: 9-20; Deschamps 1972: 52-55). De tekst, die gevolgd wordt door een verstekst over de geschiedenis van het heilige kruis, *Dat boec van den houte*, is afgeschreven in twee kolommen per bladzijde. Dezelfde opmaak in twee kolommen vertoont het perkamenten dub-

¹³ Een overzicht biedt Jongen en Voorwinden 2001: 259-264. Op p. 250 melden zij abusievelijk dat zij fragmenten van zeven handschriften (in plaats van acht) beschrijven. De excerpten van *Van den levene ons Heren* in handschrift Groningen, UB, 405 (Jongen en Voorwinden 2001: 263-264) laat ik hier buiten beschouwing.

belblad B (Brussel, KB, II 5580). Het Brabantse fragment, dat gedateerd wordt op circa 1350-1360, laat zien dat ook in deze codex *Van den levene ons Heren* vergezeld ging van *Dat boec van den houte* (Beuken 1968, dl. 2: 32; Deschamps 1972: 52-55). De handschriftelijke overlevering van *Van den levene ons Heren* kent nog een derde codex met een opmaak in twee kolommen: het fragmentarisch bewaard gebleven perkamenten handschrift A, dat ook wel aangeduid wordt als het Oudenaardse rijmboek of de Enaamse codex. Ook in dit boek, dat tussen 1290 en 1300 gedateerd wordt, maakt *Van den levene ons Heren* deel uit van een tekstcollectie (Beuken 1968, dl. 2: 21-26; Deschamps 1972: 55-57).

De overlevering van *Van den levene ons Heren* verrast niet zozeer door de drie vermelde tekstgetuigen van verzamelhandschriften in twee kolommen, als wel door het grote aantal codices waarin de tekst in één kolom gekopieerd werd.¹⁴ Naast de fragmenten M betreft het de restanten van zes perkamenten éénkolomsboekjes.¹⁵ In ruwweg chronologische volgorde gaat het om:

L (Kienhorst: N23), Den Haag, KB, 133 D 21, I: laatste kwart 13e eeuw, Oost-Vlaanderen, 130/135 x 86/90 mm, 28 regels per kolom.

H (N20), Den Haag, KB, 71 K 37: eind 13e eeuw, grensgebied Oost-Vlaanderen en West-Brabant, c. 140 x c. 95 mm, 30 regels per kolom.

W (N9), Brussel, KB, 19572: omstreeks 1300, kust-West-Vlaams, 170/175 x c. 115 mm, 27 regels per kolom.

J (N6), Brugge, Stadsarchief, Archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting, Inv. nr. 39 en 41 (hartstrookjes): 2e helft 14e eeuw, Zuidoost-Vlaams(?), c. 150(?) x c. 100 mm, 29 regels per kolom.

P&F (N31), Londen, British Library, Add. 34392, nr. 49 en 53: (2e helft) 14e eeuw, lokalisering onbekend, c. 180 x ?? mm, waarschijnlijk 25 regels per kolom.

D (N12), Brussel, KB, IV 209, 7: eind 14e of begin 15e eeuw, wellicht Zuid-Holland, c. 200 x 105/110 mm, 28 regels per kolom.

Is het mogelijk dat de fragmenten M afkomstig zijn uit een codex waartoe ook andere hier vermelde fragmenten behoren? Nog afgezien van de datering en de bladgrootte tellen de fragmenten L, H, J en D hiervoor te veel regels per kolom. Het dubbelblad W komt qua grootte en aantal versregels per kolom in de buurt van M, en het is bovendien als enige andere fragment buiten M ook door twee kopiïsten vervaardigd. Uit de aanwezigheid van deze twee handen zou men kunnen afleiden dat de fragmenten vervaardigd zijn door een samenwerkingsverband van stedelijke kopiïsten.¹⁶ In de fragmenten M treft men echter geen kenmerken van het kust-West-Vlaams aan. Bovendien betreft het twee andere kopiïsten dan de schrijvers van M.¹⁷ De strookjes P&F, ten slotte, zijn te klein om er iets met zekerheid uit af te kunnen leiden. De reconstructie van Kienhorst doet echter niet vermoeden dat

¹⁴ Dit geldt ook voor *Dat boec van den houte*, dat bewaard gebleven is in drie éénkolomshandschriften. Vgl. Kienhorst 2005: N16, N19 en N27.

¹⁵ Een goed overzicht biedt Kienhorst 2005, dl. 2: 41-48 (N6), 65-71 (N9), 81-92 (N12), 127-137 (N20), 149-155 (N23), 202-204 (N31).

¹⁶ Vgl. Kienhorst 2005, dl. 1: 123-124.

¹⁷ Vgl. Kienhorst 2005, afbeelding 18.

P&F en M tot één codex behoorden.¹⁸ We mogen er derhalve van uitgaan dat de fragmenten M de restanten zijn van de tiende codex waarin *Van den leve ne ons Heren* bewaard gebleven is, en het zevende éénkolommige boekje.

In zijn studie naar Middelnederlandse rijmteksten in perkamenten handschriften waarin de tekst in één kolom afgeschreven is, presenteert Hans Kienhorst (2005, dl. 1: 31-105) op basis van de geschatte omvang en de bindtechniek een typologie van de bestudeerde boeken. Type A bestaat uit redelijk omvangrijke codices van minstens 70 à 80 bladen, die waren voorzien van een band of een omslag. Type B omvat handschriften die minder dik waren. Zij telden zo'n 40 à 45 bladen, en konden voorzien zijn van een omslag. Bundeltjes van twee of drie katernen die hoogstens een simpele omslag hadden, zogeheten 'booklets', vormen type C, en type D zijn handschriften die bestonden uit één katern, eventueel voorzien van een omslag. Van de 40 handschriften die Kienhorst onderzocht heeft, behoren er tien à vijftien tot type A, waaronder de zes codices met *Van den leve ne ons Heren* (2005: 79). De codex waaruit de fragmenten M afkomstig zijn, kan hieraan toegevoegd worden. Qua uiterlijk leek het op het handschrift waartoe W behoorde. De afmetingen van beide codices waren ruimer dan die van de fragmenten L, H en J, die meer regels per kolom tellen. De fragmenten M en W zijn anderzijds minder ruim opgezet dan de fragmenten D, die opvallend groot genoemd mogen worden, zo leert een vergelijking met éénkolommige handschriften met Middelnederlandse ridderepiek.¹⁹ Als de schamele restanten ons niet bedriegen, leken alle zeven handschriften van *Van den leve ne ons Heren* op elkaar wat betreft de eenvoudige rubricering, met uitzondering van L, waarin de rode initiaal van blauw penwerk voorzien is (Kienhorst 2005: dl. 2, 150). De fragmenten J, W, D en L hebben met M gemeen dat de kopiïsten weinig gebruik maakten van abbreviaturen.

Recentelijk heeft Jos Biemans opgemerkt dat codices met een opmaak van de tekst in één kolom niet handig waren indien men van plan was dergelijke handschriften samen te binden, want dan 'ontstaat al snel een te dik en onpraktisch boekje' (2012: 225). Hij wijst in dit verband op de Leidse fragmenten van *Floris ende Blancefloer*, die afkomstig zijn uit een codex van ca. 175 x 115/120 mm, waarin de tekst in één kolom van 28 regels afgeschreven is. Met deze opmaak zal het handschrift ongeveer 71 bladen dik geweest zijn, en is het volgens Biemans 'vrijwel zeker ontworpen en uitgevoerd [...] als een éénteksthandschrift' (2012: 225). Deze conclusie kan ook getrokken worden als het gaat om de éénkolomsboekjes van Kienhorsts type A. We mogen aannemen dat de zeven kleine codices waarin *Van den leve ne ons Heren* gecirculeerd heeft, vooral als éénteksthandschriften gefunctioneerd hebben.

Door wie werden deze boekjes met *Van den leve ne ons Heren* gebruikt? Kienhorst (2005, dl. 1: v) meent dat voor deze tekst het perkamenten éénkolomhandschrift 'een standaard boektype was' en oppert dat het gebruik ervan 'deels in de gezinsituatie' gezocht moet worden. Zo doen het formaat en het kleine schrift van de oudste handschriften, H en L, 'vermoeden dat dergelijke boekjes bedoeld zijn geweest voor privé-lezing, ten behoeve van de huiselijke devotie' (2005, dl. 1: 123). Frits van Oostrom ziet de oudste handschriften van *Van den leve ne ons Heren*

18 Vgl. Kienhorst 2005, dl. 2: 202-204 en afbeelding 43.

19 Vgl. Biemans 2012: 232.

echter geheel anders functioneren. Hij plaatst de boekjes ‘in de zakken van reizigers in epische poëzie’ (2006: 338). Hij komt op deze gedachte door het formaat van de handschriften, die hij weinig gelukkig vergelijkt met hedendaags paspoorten – een identiteitsbewijs van tachtig bladen? – en het verband dat Beuken heeft gelegd tussen het Middelnederlandse werk en de *Passion des jongleurs*. Dit Oudfranse lijdensverhaal ontstond aan het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw en zou gedicht zijn ‘par un clerc de formation latine traditionnelle qui, sachant d’avance que le seul moyen efficace de la faire “publier”, c’était de la faire présenter oralement par un exécutant de profession, ou peut-être de l’exécuter lui-même en public’.²⁰ Beuken (1968, dl. 2: 86-94, 147) beschouwt *Van den levene ons Heren* als een Middelnederlandse *Passion des jongleurs*, onder meer omdat beide teksten in sterke mate bepaald worden door monologen en dialogen en lyrische gedeelten bevatten, zoals de lange klacht van Maria onder het kruis.

De parallellen die Beuken aanwijst, zijn overtuigend, maar we mogen niet uit het oog verliezen dat *Van den levene ons Heren* ook sterk verschilt van de thans raadpleegbare versies van de *Passion des jongleurs*.²¹ Terwijl het Oudfranse verhaal opent met het overleg dat de joden bij de nadering van het paasfeest voeren over de vraag hoe zij Jezus zouden kunnen doden (vs. 13-36), wordt deze gebeurtenis in *Van den levene ons Heren* pas in vs. 1288-1325 vermeld. De Middelnederlandse tekst begint met de annunciatie en volgt het leven van Jezus tot en met de jaren waarin hij als boeteprediker rondtrekt. In afwijking van het Oudfrans (vs. 1476-1525) ontbreekt in *Van den levene ons Heren* de legende van het kruishout. Geen van de geraadpleegde Oudfranse versies komt in de afronding van het verhaal overeen met de Middelnederlandse tekst, die na de hemelvaart van Jezus eindigt met een lange aankondiging van de dag des oordeels (vs. 4780-4903). Evenals in de *Passion des jongleurs* (vs. 1566-3062) valt in *Van den levene ons Heren* het volle licht op het lijdensverhaal en het openbreken van de hel (Jongen en Voorwinden 2001: 27), maar het Middelnederlandse werk is toch meer een ‘levene’ van Jezus dan een weergave van zijn ‘passion’.

Het lijkt mij bij de huidige stand van onze kennis waarschijnlijker dat *Van den levene ons Heren* in de privékring (voor)gelezen werd dan dat de tekst door een jongleur op allerlei plaatsen voorgedragen werd.²² Maar hoe dan ook, vast staat dat bij de receptie van het werk een boek betrokken was. Het lijkt mij heel plausibel dat de auteur juist deze tekstdrager op het oog had toen hij zijn eerste verzen schreef. Zij luiden als volgt: ‘Dicke ghesciet dat een groet scat / besloten leit in een cleyn vat. / Dese boec dat es een cleyn vat, / die vroetheit binnen dats I groet scat’ (vs. 1-4).²³ Het ligt voor de hand om deze verzen metaforisch op te vatten: bij

20 Perry 1981: 69. Zie ook Burnam 1991.

21 Ik heb gebruik gemaakt van Theben en Pfuhl 1909, Foster 1916 (102-125) en Perry 1981; mijn versverwijzingen zijn naar Perry. Aangezien de *Passion des jongleurs* een populaire tekst was, die thans in circa 26 handschriften bekend is (Perry 1981: 18), is het heel wel denkbaar dat zich onder de onuitgegeven versies een tekst bevindt die veel sterker op *Van den levene ons Heren* lijkt.

22 Vgl. ook Taylor 1991.

23 De beginverzen zijn beschadigd. Ik citeer Jongen en Voorwinden 2001, waarin de overtuigende emendaties van Beuken 1968 verwerkt zijn. Het is zeker niet uitgesloten dat vs. 1-4 van een latere kopiist en/of bewerker zijn, maar Beuken (dl. 2: 151) pleit voor hun oorspronkelijkheid op basis van een typerend stijlkenmerk van de dichter van *Van den levene ons Heren* (de woordherhaling in vs. 4 en 22).

wijze van bescheidenheidstopos wordt de tekst voorgesteld als een omhulsel zonder waarde waarin de kostbare schat, in de vorm van een wijze les, opgeslagen ligt. Deze figuurlijke betekenis treft men bijvoorbeeld ook aan in *Gloriant*, waar Maria aangeduid wordt als ‘dat edel vat, / Daer in verborghen was die scat, / Die ons allen heeft ghecocht / Ende uter ewegher pinen brocht’ (vs. 597-600).²⁴ Met het woord ‘boec’ kan de auteur echter ook letterlijk naar het materieel object verwijzen. In dat geval is de tekstdrager het ‘vat’ waarin *Van den leve ons Heren* zich bevindt. In die interpretatie kan het adjectief ‘cleyn’ nog steeds figuurlijk opgevat worden: in vergelijking tot de geestelijke rijkdom die de tekst te bieden heeft, stelt het materieel object niets voor. Maar de letterlijke betekenis van ‘cleyn’ dringt zich evenzeer op, en wint aan kracht tegen de achtergrond van de handschriftelijke overlevering. Hier kan ook bedoeld worden dat *Van den leve ons Heren* ten gehore werd gebracht vanuit een kleine tekstdrager. De dichter wist dat zijn tekst zou circuleren in eenvoudige boekjes, het type handschriften in één kolom dat we zo ruim overgeleverd gekregen hebben.

Bibliografie

- Berteloot 1984 – Amand Berteloot, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. 2 dln. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1984.
- Beuken 1968 – *Van den leve ons heren*. Uitgeg. door W. Beuken. 2 dln. Zwolle: Tjeenk Willink, 1968.
- Biemans 1997 – Jos A.A.M. Biemans, *Onsen Speghel Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. 2 dln. Leuven: Peeters, 1997.
- Biemans 2012 – Jos A.A.M. Biemans, ‘Conventies, standaarden en varianten. Verschillende mogelijkheden en keuzes bij de vormgeving van handschriften met berijmde Middelnederlandse epiek’. In: An Faems en Marjolein Hogenbirk (red.), *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum: Verloren, 2012, p. 215-257.
- Burnam 1991 – Bruce Burnam, ‘An Unedited Anglo-Norman Prologue to the *Passion des jongleurs* and Its Relation to the *Passio Christi* of Clermont-Ferrand’. In: *Medium Aevum* 60 (1991), p. 197-206.
- Deschamps 1972 – J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e herz. dr. Leiden: Brill, 1972.
- Van Driel 2012 – Joost van Driel, *Meesters van het woord. Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*. Hilversum: Verloren, 2012.
- Foster 1916 – *The Northern Passion: French Text, Variants and Fragments, Etc.* Vol. 2. Ed. Frances A Foster. London: Early English Text Society, 1916.
- Gnirrep, Gumbert en Szirmai 1992 – W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1992.
- Gysseling 1980 – *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Uitgeg. door Maurits Gysseling, m.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. Reeks II (literaire handschriften), dl. 1 (fragmenten). 's-Gravenhage: Nijhoff, 1980.
- Jongen en Voorwinden 2001 – *Vanden leve ons Heren*. Kritische ed. met inleiding, vertaling en commentaar door Ludo Jongen en Norbert Voorwinden. Hilversum: Verloren, 2001.
- Kienhorst 1988 – Hans Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. 2 dln. Deventer: Sub Rosa, 1988.

- Kienhorst 2005 – Hans Kienhorst, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*. 2 dln. Leuven: Peeters, 2005.
- Klein 1995 – Jan Willem Klein, “Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk”. Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek’. In: *TNTL* 111 (1995), p. 1-23.
- Könitz & Klein 2012 – Daniel Könitz und Klaus Klein, ‘Altbekanntes und Neuentdecktes. Die deutschen und niederländischen Handschriftenfragmente in der Martinus-Bibliothek’. In: Helmut Hinkel (red.), *Bibliotheca S. Martini Moguntina. Alte Bücher – Neue Funde*. Mainz/Würzburg: Bistum Mainz und Echter Verlag, 2012 (Neues Jahrbuch für das Bistum Mainz 2012), p. 104-116, 518.
- Mantingh 2000 – Erwin Mantingh, *Een monnik met een rol. Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlezing*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Mooijart 1992 – M.A. Mooijart, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Diss. Leiden, 1992.
- Van Oostrom 1996 – Frits van Oostrom, *Maerlants wereld*. Amsterdam: Prometheus, 1996.
- Van Oostrom 2006 – Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Perry 1981 – *La Passion des jongleurs. Texte établi d’après la Bible des sept estaz du monde de Genfroï de Paris*. Ed. Anne Joubert Amari Perry. Paris: Beauchesne, 1981.
- Rem 2003 – Margit Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2003.
- Roemans & Van Assche 1970 – *Een abel spel van Gloriant*. Uitgeg. door Rob. Roemans en Hilda van Assche. 2e herz. dr. Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek/De Nederlandsche boekhandel, 1970.
- Taylor 1991 – Andrew Taylor, ‘The Myth of the Minstrel Manuscript’. In: *Speculum* 66 (1991), p. 43-73.
- Theben & Pfuhl 1909 – Hermann Theben, *Die altfranzösische Achtsilbnerredaktion der ‘Passion’*. Diss. Greifswald, 1909; Erich Pfuhl, *Die weitere Fassung der altfranzösischen Dichtung in achtsilbigen Reimparen über Christi Höllenfahrt und Auferstehung (Fortsetzung der eigentlichen Passion) nach fünf Hss. in Cambridge, Paris und Turin herausgegeben*. Diss. Greifswald. 1909.
- Voorwinden 1997 – Norbert Voorwinden, ‘Die Heilige Familie in einigen Leben-Jesu-Dichtungen des 13. Jahrhunderts. Zum intendierten Publikum im deutschen und niederländischen Sprachraum’. In: *Queeste* 4 (1997), p. 27-41.

Adres van de auteur

Universiteit Utrecht
 Departement Nederlands
 Trans 10
 3512 JK Utrecht
 a.a.m.besamusca@uu.nl